

5-18

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԱԿԱՐՅԱՆ ՎԵՆԵՐԱ ՈԱԴԻԿԻ

ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՍԻՐԻԱՅԻ
ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ 16-18-ՐԴ ԴԴ.

Է.00.02 «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային հարաբերություններ»
մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման աստենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2019

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ա. Պ. Փոլադյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ռ. Կ. Կարապետյան

պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Հ. Մ. Քոչարյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ **ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱ**

Պաշտպանությունը կայանալու է 2019 թ. մայիսի 17-ին, ժամը 15:00-ին, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում գործող ԲՈԿ-ի՝ Համաշխարհային պատմություն 006 մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագին առաքված է 2019 թ. ապրիլի 6-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար

պատմական գիտությունների թեկնածու Գ. Ա. Մարգարյան

ԱՏԵՆԱՒՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը: Աշխարհի տարբեր մասերում գտնվող հայ համայնքների պատմության ուսումնասիրությունը մշտապես արդիական է և կարևոր հայոց պատմության համալիր ուսումնասիրման առումով: Ուստի, 16-18-րդ դդ. պատմաաշխարհագրական Միրիայի¹ հայ համայնքի ուսումնասիրության արդիականությունը նախ և առաջ պայմանավորված է նրանով, որ մինչ օրս նյութի համապարփակ քննություն չի կատարվել: Ատենախոսության թեման հատկապես արդիական է դառնում հետևյալ հարցերի ուսումնասիրությամբ՝ ա) *միլլեթ*² համակարգը, որը ներառում է հայկական *միլլեթի* շրջանակում ամբողջ կայսրության հայապատկան սեփականությունների (հատկապես եկեղեցիների և եկեղեցապատկան հողերի) տնօրինման իրավունքի ուսումնասիրությունը, որոնց համար հիմք են եղել տարբեր ժամանակներում հենց օսմանյան սուլթանների կողմից տրված հրամաններն (*ֆերման*) ու արտոնագրերը (*բերաթ*), բ) *շարիաթական* դատարանների արձանագրություններում առկա քրիստոնյաների նկատմամբ խտրականության դրսևորումները, գ) պատմաաշխարհագրական Միրիայի հայերի սոցիալ-տնտեսական կարգավիճակը և դ) օսմանյան տնտեսության մեջ պատմաաշխարհագրական Միրիայի հայերի դերը: Նշյալ հարցերի քննությունը կատարվել է կայսրության ողջ հայությանը վերաբերող սոցիալ-տնտեսական խնդիրների տեսանկյունից, որը կարող է իր համետ նպաստն ունենալ Հայոց ցեղասպանության և Հայոց պահանջատիրության հիմնախնդիրների լուծման գործընթացում:

¹Պատմաաշխարհագրական Միրիան՝ Ասորիքը կամ Բիլադ ալ-Շամը Միրիայի Արարական Հանրապետության տարածքից բացի ընդգրկում էր նաև ժամանակակից Պաղեստինի, Իսրայելի, Հորդանանի և Լիբանանի տարածքները: Այն տարածվում էր Ամանոսյան լեռներից մինչև Եգիպտոսի սահմանները, Միջերկրական ծովից Միրիական անապատ և հյուսիս-արևելքից սահմանակից էր պատմական Հայաստանին: **Masters B.**, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World*, Cambridge University Press, 2001, p. 49. **Հովհաննիսյան Ն.**, Արարական երկրների պատմություն, հ. 2, Չանգակ 97, Երևան, 2004, էջ 77: **Թովուզյան Հ.**, Միրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), ԳԱ հրատ., Երևան, 1986, էջ 7:

²«Միլլեթ» արաբերեն բառ է (مِلَّة), որը նշանակում է ազգ, ազգություն: Օսմանյան կայսրությունում այն ուներ այլ իմաստ՝ մատնանշում էր կայսրության էթնոզավանական սկզբունքով կազմավորված ոչ մուսուլման համայնքները: Եզրույթի բացատրությունը մանրամասն տե՛ս **Ortaylı İ.**, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi Türkler*, Cilt 10, Ankara, 2002, [s.216-220] (pdf. p. 393-399) p. 394, <http://www.meliksah.edu.tr/msen/wp-content/uploads/2014/06/turkler-cilt-10.splitted-and-merged.pdf/22.08.2015/>.

Ատենախառության նպատակը և խնդիրները: Աշխատանքի նպատակն է ներկայացնել 16-18-րդ դդ. պատմաաշխարհագրական Միբիայի հայ համայնքի պատմությունը, տեղի հայերի կարգավիճակն Օսմանյան կայսրության հայության նկատմամբ վարած քաղաքականության համատեքստում:

Ելնելով այս ըմբռումից՝ առաջ են քաշվել հետևյալ խնդիրները.

- Ուսումնասիրել պատմաաշխարհագրական Միբիայում հաստատված օսմանյան վարչակարգը, Բարձր Դոսն ու տեղական իշխանությունների միջև հարաբերությունները, պարզել նրանց միջև կառավարման փոխհամաձայնեցվածության, ինչպես նաև կենտրոնական իշխանության՝ տեղական իշխանությունների վրա վերահսկողության և ազդեցության աստիճանը:

- Ուսումնասիրել պատմաաշխարհագրական Միբիայի հայերի կարգավիճակը, վեր հանել այդ կարգավիճակի առանձնահատկությունները:

- Ընդգծել այդ առանձնահատկություններին նպաստող գործոններն ու դրանց պատճառահետևանքային կապը:

- Ուսումնասիրել 16-18-րդ դդ. տեղի հայ համայնքի քանակական և որակական զարգացումները, ձեռքբերումներն ու կորուստները:

- Ներկայացնել միջհամայնքային հարաբերություններում հայ համայնքի կարգավիճակը, ինչպես նաև նրա դերն ու կշիռը կայսրության տնտեսական և մշակութային կյանքում:

Եվ, վերջապես, այս բոլոր կետերի ուսումնասիրության արդյունքում՝

- ընդգծել 16-18-րդ դդ. պատմաաշխարհագրական Միբիայի հայության կարգավիճակի վրա օսմանյան կենտրոնական իշխանության ազդեցության գործոնի աստիճանը,

- պարզել նշված ժամանակաշրջանում օսմանյան իշխանությունների՝ հայ հպատակների նկատմամբ որդեգրած հատուկ քաղաքականության և դրա հիմքում էթնիկ դրոշապատճառների առկայության հավանականությունը:

Ատենախառության ժամանակագրական սահմանները: Աշխատանքի ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են 16-18-րդ դդ.: 16-րդ դարում պատմաաշխարհագրական Միբիան նվաճվեց Օսմանյան կայսրության կողմից և այստեղ հաստատվեց օսմանյան վարչակարգ: 16-18-րդ դարերում կայսրության այլադավանների համար մշակվեցին և կիրառության մեջ դրվեցին սոցիալական և իրավական հստակ կարգեր, որոնց կանոնակարգման համար գործում էր *միլլետ* համակարգը: 16-18-րդ դարերը համարվում են նաև կայսրության հարաբերական կայունության ժամանակաշրջանը, երբ հպատակներն ապրում էին «Օսմանյան խաղաղության» (Pax Ottomana) մեջ: Ժամանակագրական ընտրությունն ունի որոշ շեղումներ, ինչպես նախորդող, այնպես էլ հաջորդող դեպքերի առումով, որոնք անհրաժեշտ են մի շարք իրադարձություններ ավելի ամբողջական տեսքով ներկայացնելու համար:

Ուսումնասիրության փաստական նյութը: Ատենախառության շարադրման համար հիմնաքարային նշանակություն ունեն հայկական, արաբական, ինչպես նաև եվրոպական սկզբնաղբյուրները: Հայկական սկզբնաղբյուրներից թեմայի վերաբերյալ ամենաընդարձակ տեղեկությունները հաղորդում է Միմեոն դպիր Լեհացին իր Ուղեգրության մեջ³:

Արաբական սկզբնաղբյուրների շարքում բացառիկ են Քամիլ իբն Հուսեյն իբն Մուստաֆա Բալի ալ-Հալաբիի (հայտնի որպես ալ-Ղազի) «Ոսկու գետը Հալեայի պատմության մեջ» եռահատոր աշխատության առաջին և երրորդ հատորները⁴: 18-րդ դդ. Դամասկոսի և տեղի քրիստոնյաների մասին հետաքրքիր ու արժեքավոր տեղեկություններ ենք գտնում հույն ուղղափառ քահանա Խուրի Միխայիլ Բարիբ ալ-Դիմաշկիի «Դամասկոսի պատմությունը (1720-1782 թթ.)» աշխատությունում⁵: 1741-1762 թթ. Դամասկոսի ժամանակագրությունն ու դեպքերի համապատասխան զարգացումը ներկայացված է ալ-Դիմաշկիի ժամանակակից Շիհաբ ալ-դին Ահմադ իբն Բըդիր ալ-Բուդայրիի (հայտնի որպես ալ-Հալակ) «Դամասկոսի ամենօրյա դեպքերը» աշխատության մեջ⁶:

Թեմայի ուսումնասիրության համար աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն ունեն Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններում հաստատված եվրոպացի պաշտոնյաների հուշագրությունները:

Ատենախառության շարադրման համար անչափ հարուստ և արժեքավոր աղբյուր է ծագումով շոտլանդացի, մասնագիտությամբ ֆիզիկոս, բնագետ Ալեքսանդր Ռասսելի «Հալեայի բնական պատմությունը» աշխատությունը⁷:

Աղբյուրագիտական նշանակությամբ առանձնանում են 17-րդ դարի ֆրանսիացի ճանապարհորդ, դիվանագետ Լորան դ'Արվիոյի հուշագրությունները: 1658-1666 թթ. Լևանտյան երկրներով իր

³Միմեոն դպիր Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, Տարեգրութիւն եւ հիշատակարանք, ուսումնասիրեց և հրատարակեց Հ. Ներսես Վ. Ակիւնյան Միխիարեան ուխտե, Միխիարյան տպարան, Վիեննա, 1936:

⁴كامل بن حسين بن مصطفى بالي الحلبي الشهير بالقرى, نهر الذهب في تاريخ حلب, الجزء الاول, طبع في المطبعة المرونية بحلب, 1923,

և նույնի՝

الجز الثالث, طبع في المطبعة المرونية بحلب, 1926.

⁵خوري مخايل بريك الدمشقي, تاريخ الشام (1720-1782), وثائق تاريخية للكروسي الملكي الانطليكي.

<http://www.kadl.sa/pdfviewer.aspx?filename=5f0gxojo0kqsfm2fhp7pzs2aejzdfwcthuoxigtlfsjwlyap1/04.02.2016/cxhfbzm34yw2xno8>
⁶البيديري الحلقي, حوادث دمشق اليومية.

[www.jouhinabooks.com/get_file.php?id=628/8.30.2017/.](http://www.jouhinabooks.com/get_file.php?id=628/8.30.2017/)

⁷St u Russel Al, The natural history of Aleppo, Printed for A. Millar, in the Strand, MDCCCLVL, London, 1756.

ճանապարհորդության, ինչպես նաև 1679-1686 թթ. Հալեպում՝ որպես Ֆրանսիայի հյուպատոս պաշտոնավարման տարիների նրա հուշերը տպագրվել են միայն նրա մահվանից (1702 թ.) հետո: 1717 թ. դրանց մի մասը հրատարակվում է ժան դե լա Ռոքի մշակմամբ⁸: ԴՄրվիոյի հուշագրությունների ամբողջական տարբերակը վեց հատորով հրատարակվել է 1735 թ. ժան Բապտիստ Լաբատի աշխատասիրությամբ⁹:

Օսմանյան կայսրության տարբեր ժամանակաշրջանների, դեմքերի և դեպքերի վերաբերյալ բազում ուսումնասիրություններ են կատարել և՛ հայ և՛ օտարազգի հետազոտողները, մասնավորապես՝ Մ. Չամյանը¹⁰, Ղ. Ինճիճյանը¹¹, Ն. Հովհաննիսյանը¹², Ա. Սաֆրաստյանը¹³, Ռ. Մաֆրաստյանը¹⁴, Վ. Բայրուրյանը¹⁵, Մ. Զուլպյանը¹⁶, Հ. Սիրունին¹⁷, Տ. Մավալանյանը¹⁸, Ա. Եպիսկ.

⁸Voyage fait par ordre du roy Louis XIV, dans la Palestine, vers le grand Emir, chef des princes arabes du desert, connus sous le nom de Bedouïns, ou d'Arabes Scenites... Avec la Description generale de l'Arabie, faite par le sultan Ismaël Abulfeda, traduite en françois sur les meilleurs manuscrits, avec des notes. Par Monsieur D. L. R./ Laurent D'Arvieux, La Roque, 1717, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k85333m/fl.image/23.01.2018/>.

⁹D'Arvieux L., Mémoires du Chevalier d'Arvieux, envoyé extraordinaire à la Porte, Consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli et autres Échelles du Levant, tom sixième, par le R.P. Labat J.-B., chez Charles-Jean-Baptiste Delespine, le Fils, Libraire, rue S. Jacques, vis-à-vis la rue des Noyers, à la Victoire, Paris, 1735.

¹⁰Չամյանց Մ., Պատմություն Հայոց: Ի սկզբանե աշխարհի մինչև ցամ Տեառն 1784, հ. Գ, Վենետիկ, 1786:

¹¹Ինճիճյան Ղ., Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ե., Ի վանս սրբոյն Ղազարու, Ի Վենետիկ, 1804:

¹²Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հ. 2, Ջանգակ 97, Երևան, 2004, ինչպես նաև նույնի՝ հ. 4, Ջանգակ 97, Երևան, 2007:

¹³Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա., թարգմանություն թուրքերեն բնագրերից, ներածությունով, ծանոթագր., տերմինաբանական բառարանով և հավելվածով կազմեց՝ Սաֆրաստյան Ա., Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, 1961, ինչպես նաև նույնի՝ հ. Բ., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, Երևան, 1964, նաև Թուրքական աղբյուրներ, Էվլիյա Չելեբիի ուղեգրությունը, հ. Գ., թարգմանություն բնագրերից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Սաֆրաստյանի Ա., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, Երևան, 1967:

¹⁴Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Լուսակն, Երևան, 2009:

¹⁵Բայրուրյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2011:

¹⁶Զուլպյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1980:

¹⁷Սիրունի Յ., Պոլիս եւ իր դերը, հ. 1, տպարան Մեսրոպ, Պէրոյթ, 1965, նույնի՝ հ. 2, տպարան Մեսրոպ, Պէրոյթ, 1970, ինչպես նաև՝ Պոլիս եւ իր դերը, «Էջմիածին», Ի. տարի, № 4, Ս. Էջմիածին, 1963, էջ 33-34:

Հովհաննիսյանը¹⁹, Ա. Խառատյանը²⁰, Լ. Վարդանը²¹, Բ. Մեմերճյանը²², արևմտյան և թուրք հեղինակներ Ֆ. Հիթթին²³, Ա. Հաուրանին²⁴, Կ. Իմբերը²⁵, Դ. Բուաթերթը, Բ. Սապերտը²⁶, Հ. Ինալքը²⁷, Ջ. Վ. Սթրիլինգը²⁸, Ս. Փամուքը²⁹,

¹⁸Մաւալանեանց Տ., Պատմութիւն Երուսաղեմի, գրաբար բնագիրէն աշխարհաբարի վերածեց Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նշանեան, հ. 1-2, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղեմ, 1931:

¹⁹Հովհաննէսեանց Ա. Տ., Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղեմի, հ. Ա.-Բ., Ի տպարան Առաքելական Աթոռոյ Սրբոց Յակովբեանց, Յերուսաղեմ, 1890:

²⁰Խառատյան Ա., Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 2007:

²¹Վարդան Լ., Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ (ԺԵ-Ի դար), Ա-Բ, ԳԱԹ հրատ., Երեւան, 2004, նույնի՝ Լ-2 եւ 2-Ֆ, հ. Բ., Պէրոյթ, 2012, ինչպես նաև՝ Խտրականութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, խմբ. Ե. Հ. Քասունի, Ատլաս Պրէսս, Պէրոյթ, 1970:

²²Մեմերճեան Բ., Հայկական կեանքը արդի Հալեպի վաղ օսմանեան ժամանակաշրջանին, Ուսումնասիրական փորձ մը՝ հայ ընկերային կեանքի պատմութեան կառուցման համար՝ իսլամական աղբիւրներու օգտագործման առնչութեամբ, «Տարթեւ» հայագիտական տարեգիրք, թ. 1, Հալեպ, 2008, էջ 257-290, ինչպես նաև՝ Armenian Women, Legal Bargaining, and Gendered Politics of Conversion in Seventeenth- and Eighteenth Century Aleppo, Journal of Middle East Women's Studies, March, 2016, pp. 2-30; Sinful Professions: Illegal Occupations of Women in Ottoman Aleppo, Syria, Brill Academic Publishers; Koninklijke Brill NV, Leiden; Springer Science+Business Media, 2003-03, pp. 60-85.

²³Hitti Ph., History of the Arabs, 90 Tottenham Court Road, Printed in China, London, 2002, ինչպես նաև՝ تاریخ سوریه ولبنان وفلسطين. الجزء الثاني. دار الثقافة بیروت. 1983.

²⁴Hourani A., A History of the Arab Peoples, Grand Central Publishing, New York- Boston, 1992.

²⁵Imber C., The Ottoman Empire, 1300-1650, The Structure of Power, Printed and bound in Great Britain by Mackays of Chatham, Palgrave macmillan, 2002, նույնի՝ Ebu'ssu'ud, The Islamic Legal Tradition, Stanford University Press, Stanford, California, 1997; Zina in Ottoman Law, Collection Turcica III: Contribution a l'Histoire Economique at Sociale de l'Empire Ottoman, Leuven: Peeters, 1983, pp. 59-91.

²⁶Masters B., Christians and Jews in the Ottoman Arab World, Cambridge University Press, 2001; Mawali Bedouin Confederation, in Encyclopedia of the Ottoman Empire, ed. by Masters B., Ágostin G., New York: Facts on File, 2009, pp. 353-354;

²⁷Quataert D., The Ottoman Empire, 1700-1922, Second Edition, Cambridge University Press, 2005. Inalcik H., Quataert D., An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1600, vol. 1, Cambridge University Press, 1994.

²⁸Stripling G.W.F., The Ottoman Turcs and Arabs, Illions Studies in the Social Sciences, vol. XXVI, № 4, Urbana, 1942.

²⁹Pamuk S., Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800, The Journal of Interdisciplinary History, vol. 35, № 2, Autumn, 2004, pp. 225-247, <http://www.jstor.org/stable/3656813/06.05.2015/>; Özmucur S., Pamuk S., Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914, The Journal of Economic History, vol.

ինչպես նաև արաբ պատմաբաններ Ն. Քաթթանը³⁰, Արդ ուլ-Քարիմ Ռաֆեկը³¹ և Քամալ Մալիբին³²:

Սույն ատենախոսության մեջ քննարկվող այնպիսի հարցերի ուսումնասիրման համար, ինչպիսիք են հայկական *միլլեթը*, Հայոց եկեղեցու իրավունքները, ներեկեղեցական զարգացումները, կայսրության տարբեր շրջաններում աշխարհաքաղաքական զարգացումների անդրադարձները, ներհամայնքային իրադարձությունները և այլն, լավագույն և կարևորագույն աղբյուրներ են արխիվային փաստաթղթերը: Ուստի, վերոնշյալ հարցերի քննության համար օգտագործել ենք Մաշտոցյան Մատենադարանի (այսուհետ՝ ՄՄ) արխիվի «Կաթողիկոսական դիվան»-ի հայերեն և օսմաներեն վավերագրերը, որոնք օսմանյան սուլթանների կողմից բարձրաստիճան հայ հոգևորականներին՝ Էջմիածնի կաթողիկոսներին, Կ. Պոլսի, Երուսաղեմի պատրիարքներին տրված *ֆերմաններ*, *բերայթներ* և հայ հոգևորականների նամակագրություններ են: Սույն ատենախոսության մեջ առաջին անգամ օգտագործվել են Հալեպի *շարիաթական* դատարանի արձանագրություններ, որոնք այժմ ընդգրկված են ՄՄ արխիվի «17-19-րդ դդ. արաբերեն և օսմաներեն վավերագրերի անմշակ ֆոնդ»-ում:

Պատմաաշխարհագրական Միրիայի հայ համայնքի պատմության ուսումնասիրման գործում (ներառյալ նաև 16-18-րդ դդ.) իրենց մեծ ներդրումն ունեն հայ գաղթօջախների պատմության նշանավոր գիտակներ Ա. Ալպոյաճյանը³³, Ա. Աբրահամյանը³⁴, Վ. Միքայելյանը³⁵, իսկ Կ. Սարաֆյանը³⁶, Ս.

62, № 2, Jun., Cambridge University Press on behalf of the Economic History Association, 2002, pp. 293-321, <http://www.jstor.org/stable/2698182/30.05.2015/>.

³⁰Al-Qattan N., Dhimmis in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination, International Journal of Middle East Studies, Vol. 31, № 3, Aug., Cambridge University Press, 1999, pp. 429-444; Textual Differentiation in the Damascus Sijil, Religious Discrimination or Politics of Gender, in Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History, ed. by Sonbol, Amira El Azhary, New York: Syracuse University Press, 1996, pp. 191-201,

³¹رافق عبد الكريم، دمشق العربي في العهد العثماني، مطابع مؤسسة الوحدة، 1981- 1982.

ինչպես նաև՝ Public Morality in the 18th Century ottoman Damascus. In: Revue du monde musulman et de la Méditerranée, №55-56, 1990. pp. 180-196; Craft Organization, Work Ethics, and the Strains of Change in Ottoman Syria, Journal of the American Oriental Society, vol. 111, №3, Jul.-Sep., 1991, pp. 495-511.

³²Salibi K., Middle Eastern Parallels: Syria-Iraq-Arabia in Ottoman Times, Middle Eastern Studies, vol. 15, №1, Jan., Taylor & Francis, Ltd., 1979, pp. 70-81, <http://www.jstor.org/stable/4282730/02.09.2014/>; The Secret of the House of Ma'n, Int. J. Middle East Stud. 4, Printed in Great Britain, 1973, pp. 272-287.

³³Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. Բ., տպ. Նոր Աստղ, Կահիրէ, 1955:

Վարժապետյանը³⁷, Ա. արք. Մյուրմեյանը³⁸, Հ. Թովուզյանը³⁹, Ա. Մանջյանը պատմաաշխարհագրական Միրիայի առանձին հայ համայնքների պատմության ուսումնասիրության ամբողջական աշխատություններ են հրատարակել:

Ատենախոսության թեմայի ուսումնասիրման հարցում հատկանշական է Ա. Մանջյանի «Միրիայի հայ համայնքն օսմանյան տիրապետության տակ» խորագրով անգլերեն աշխատությունը⁴⁰: Այստեղ հեղինակը փորձ է կատարել ընդհանուր կերպով ներկայացնելու պատմաաշխարհագրական Միրիայի խոշոր հայ համայնքի տնտեսական, մշակութային պատմությունը՝ առանց քաղաքական ենթատեքստի: Ա. Մանջյանի նշմամբ այս աշխատության թեմայի ուսումնասիրության շրջանակը չի ներառում օսմանյան վարչական համակարգի և ոչ էլ օսմանյան թեոքրիայի (որով կառավարվում էին նվաճված ժողովուրդները, հատկապես փոքրամասնությունները) լուսաբանումը⁴¹: Հեղինակն առանձնակի ուշադրության է արժանացրել և առանձին գլուխներով ներկայացրել այնպիսի հարցերի քննությունը, ինչպիսիք են Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության հաստատումը, նրա իրավական կարգավիճակը, հայապատկան արքավայրերի պահպանությունը, պատրիարքության նվիրատվությունների կարգը, Գիլիկիո կաթողիկոսությունը, Հալեպի

³⁴Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա., Երևան, Հայպետհրատ, 1964, ինչպես նաև նույնի՝ հ. Բ., Երևան, Հայպետհրատ, 1967:

³⁵Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.), Երուսաղեմ, հ. 1, հրատ. պատրաստեց և խմբագրեց պատմական գիտ. դոկ. պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Միրայելյան Վ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 2003, ինչպես նաև նույնի՝ հ. 2, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 2003:

³⁶Մարաֆեան Գ., Պատմութիւն Անթէպի հայոց, հ. Ա., Լոս Անճելէս, Գալիֆորնիա, 1953, ինչպես նաև նույնի՝ հ. Բ., Լոս Անճելէս, Գալիֆորնիա, 1953 և A Brief History of Aintab, Printed in the United States of America, 1957.

³⁷Վարժապետեան Ս., Հայերը Լիբանանի մէջ, Պատմութիւն Լիբանանի Գաղութի՝ Հնագոյն Դարերէն մինչև Ա. ընդհ. պատերազմի վերջաւորութիւնը, Լիբանանի Երուսաղեմի հայոց (1914) գաղութի հրատ., Պէրթոյթ, 1951:

³⁸Մյուրմեյան արք. Ա., Պատմութիւն Հալէպի հայոց, հ. Ա., Միրիա, տպ. Անի, Ա. Էքմէճեան, Հալէպ, 1940, ինչպես նաև նույնի՝ հ. Բ., «Հալէպ», Բէրլոյթ, 1946, տպարան Մ. Մագտուեան, նույնի՝ հ. Գ. (Քննական, 1355-1908), Փարիզ, 1950, և Յուզակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք Եկեղեցոյ եւ Մասնատրաց, հ. Ա., Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղեմ, 1935:

³⁹Թովուզյան Հ., Միրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Հայկական ՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1986:

⁴⁰Sanjian A., The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1965.

⁴¹Նույն տեղում, էջ 31:

էպիսկոպոսությունը և Հայկական հարցն ու նրա ազդեցությունը Մեծ Սիրիայի հայ համայնքի վրա:

Նշված աշխատանքի շրջանակում հեղինակը, որպես իր ուսումնասիրության խնդրո առարկա վերցնելով միայն վերոնշյալ հարցերի լուսաբանումը, ցավոք, չի կարևորել տեղի օսմանահպատակ հայ համայնքի կարգավիճակի ուսումնասիրությունը քաղաքական տեսանկյունից, իսկ համայնքին վերաբերող մի շարք հարցերի քննությունը կատարված է շատ մակերեսորեն և շարադրված հիմնականում հայկական սկզբնաղբյուրների և հայ հեղինակների աշխատությունների հիման վրա:

Ատենախոսության գիտական նորույթը: Չնայած հայ գաղթօջախների պատմության ուսումնասիրության շրջանակում հայ և օտարազգի մի շարք հեղինակներ անդրադարձել են 16-18-րդ դդ. պատմաաշխարհագրական Սիրիայի հայ համայնքին վերաբերող տարբեր հարցերի, սակայն ատենախոսության թեման համակողմանի ուսումնասիրված չէ: Հայաստանի և Սփյուռքի գիտնականներն իրենց հետազոտություններում հիմնականում անդրադարձել են տվյալ ժամանակահատվածում նշված տարածքներում հայ գաղթականների հաստատման ժամանակափուլերին, տեղաշարժերին, հայ համայնքի հոգևոր-մշակութային կյանքին, մշակութային ժառանգությանը, լեզվական առնչություններին և այլն:

Սույն ատենախոսության մեջ փորձ է արվել համակողմանի ուսումնասիրելու պատմաաշխարհագրական Սիրիայի հայության կարգավիճակը կայսրության քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ օսմանյան իշխանությունների վարած քաղաքականության համատեքստում: Նման մոտեցումը թույլ է տվել առանձնացել պատմաաշխարհագրական Սիրիայի հայերի կարգավիճակի առանձնահատկությունները, դրանց պատճառներն ու հետևանքները:

Ուսումնասիրության մեթոդները: Ատենախոսությունը շարադրված է տարաբնույթ և բազմալեզու սկզբնաղբյուրների, ուսումնասիրությունների և գիտական հոդվածների հիման վրա՝ պատմաքննական, պատմահամեմատական վերլուծությունների և տիպականացման եղանակներով, հաճախ նաև տվյալների համակցության սկզբունքով: Եզրահանգումներն արված են առկա փաստական նյութի հիման վրա:

Ատենախոսության տեսական և գործնական նշանակությունը: Աշխատանքի նյութը գործնականում կարող է կիրառվել բարձրագույն կրթական հաստատություններում Մերձավոր Արևելքի հայ համայնքների պատմության, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության վերաբերյալ դասախոսություններում և հետազոտություններում:

Ատենախոսության մեջ առաջ քաշված հիմնական դրույթները կարող են օգտակար լինել Հայաստանի Հանրապետության արտաքին

քաղաքականության մերձավորարևելյան ուղղության առանձին ասպեկտներ մշակելու տեսանկյունից:

Ատենախոսության փորձաքննությունը: Ատենախոսության հիմնական արդյունքներն ու դրույթներն արտացոլված են հրատարակված ութ հոդվածներում: Աշխատանքը քննարկվել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Արաբական երկրների բաժնում և երաշխավորվել հրապարակային պաշտպանության:

Ատենախոսության կառուցվածքը եվ բովանդակությունը: Ատենախոսության կառուցվածքը բխում է առաջադրված նպատակներից, քննարկվող խնդիրներից և արդյունքներից: Այն բաղկացած է ներածությունից, երեք գլխից՝ համապատասխան ենթագլուխներով, եզրակացություններից, օգտագործված գրականության ցանկից:

Ներածության մեջ ներկայացվում է թեմայի արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, ատենախոսության ժամանակագրական սահմանները, մեթոդաբանական հիմքը, գիտական նորույթը, աղբյուրների և գրականության տեսությունը:

ԱՌԱՋԻՆ ԳՆՈՒԽՈՂ՝ «ՊՍՍՄԱՇՆԱՐՀԱԳՐԱԿՆՆ ՍԻՐԻԱՅԻ ՎԱՐՉՍԱՐԸՍՏՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ, ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՎԱՐԳԸ ԵՎ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (16-18-ԸԴ ԴԴ.)», բաղկացած է 2 ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Բիլադ ալ-Շամի հայ գաղութները նախաօսմանյան շրջանում: Պատմական ակնարկ», համառոտ ներկայացվում է դեպի պատմաաշխարհագրական Սիրիայի տարբեր շրջաններ հայերի կատարած հիմնական արտագաղթերը (7-11-րդ դդ. և 14-րդ դար), դրանց արդյունքում ձևավորված տեղի նախաօսմանյան շրջանի հայկական գաղթօջախները, որոնք օսմանյան տիրապետության 16-18-րդ դդ. վերածվեցին ձևավորված համայնքների:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Պատմաաշխարհագրական Սիրիայի վարչատարածքային բաժանումը, կառավարման առանձնահատկությունները և տեղի հայ համայնքը 16-18-րդ դդ.», օսմանյան վարչատարածքային կառավարման համատեքստում առանձնացվում են պատմաաշխարհագրական Սիրիայի վարչական համակարգի կառուցվածքի և տեղական կառավարման առանձնահատկությունները և այդ առանձնահատկությունների ազդեցությունը տեղի մուսուլման և ոչ մուսուլման բնակչության՝ այդ թվում նաև հայերի կարգավիճակի վրա:

Օսմանյան նվաճումից հետո պատմաաշխարհագրական Միրիայում ձևավորվեցին Հալեպի, Ղամասկոսի և Տրիպոլիի *էյալեթները*⁴² (Eyalet, նաև՝ *փաշայություն- pashalik* կամ *բեյլեբեյություն- beylerbeylik*)՝ նահանգները կամ քաղաքային վարչական շրջանները⁴³: *էյալեթներն* իրենց հերթին բաժանվում էին ավելի փոքր տարածքային միավորների՝ *սանջակների* (سناجق, Sancak) կամ *լիվա* (لواء, Liwa) համապատասխանում է գավառին)՝ *սանջակբեյերի* (Sancak bey) գլխավորությամբ⁴⁴, *կազաների* (قضاء, Kazâ - գավառակ կամ փոքր շրջանը)⁴⁵, *կայմակամների* (كايماق, Kaymakam), և *նահիյաների* (ناحية, Nahiye-վարչական համայնք) *մուդիրների* (مدیر, հոգ. مدرء, Mûdür) գլխավորությամբ⁴⁶:

Նշված որոշ շրջաններում կենտրոնական իշխանության անհետևողական և թույլ հսկողությունը հանգեցրեց արդեն իսկ գոյություն ունեցող տեղական իշխանությունների պահպանմանը և նորերի առաջացմանը:

Արդյունքում, պատմաաշխարհագրական Միրիայի տարբեր շրջաններում կենտրոնաձիգ իշխանություն չգործեց: Հակառակը՝ տարբեր շրջաններում հաստատված տեղական իշխանությունները հանդես էին գալիս ոչ միայն

⁴²Salibi K., Middle Eastern Parallels: Syria-Iraq-Arabia in Ottoman Times, p. 75, ինչպես նաև՝ *ف.حتي*, նշվ. աշխ., էջ 801: Խոշորագույն վարչատարածքային միավոր բնորոշող «*էյալեթ*» եզրույթը կիրառության մեջ է մտել դեռևս 1365- 1867 թ.: St' u *Somel S. A.*, The A to Z of the Ottoman Empire, The A to Z Guide Series, № 152, Scarecrow Press, Inc. Lanham. Toronto.Plymouth, UK, 2010, p. 88. Իսկ 1867-1922 թթ. «*էյալեթ*» եզրույթը վերանվանվեց «*վիլայեթ*» եզրույթի: Սակայն *վիլայեթները* համեմատաբար ավելի փոքր տարածքային միավորներ էին, քան *էյալեթները*, և կառավարվում էին *վալիների* կողմից (والي): St' u *Eroglu C., Babuçoğlu M., Köçer M.*, Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep, Ankara, 2007, s. 18, *Հովհաննիսյան Ն.*, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 62: Հարկ է նշել սակայն, որ ն՝ «*վիլայեթ*» և՛ «*վալի*» տերմիններն ավելի տարածված են (հատկապես արաբական շրջանների դեպքում), և դրանք լայնորեն գործածվում են հայ և օտարալեզու գրականության մեջ նույնիսկ մինչև 1867 թ. (վարչական շրջանների վերանվանումը) իրադարձությունների նկարագրության ժամանակ:

⁴³St' u *Մյուրմեյան արք. Ա.*, Պատմություն Հալեպի հայոց, հ. Բ., էջ 489, 536-537, *Stripling G.W.F.*, նշվ. աշխ., էջ 50-51, *Bakhit M. A.*, The Christian Population of the Province of Damascus in the Sixteenth Century, In *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the functioning of a plural society*, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, vol. 1, New York: Holmes & Meier Publishers, 1982, (pp. 19-66), at 19:

⁴⁴*Հովհաննիսյան Ն.*, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 62-63: «*Սանջակ*» թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է դրոշակ: St' u *Բայբուրյան Վ.*, նշվ. աշխ., 66:

⁴⁵*Կազաները* բաղկացած էին մի խումբ փոքր գյուղերից: Դրանցից յուրաքանչյուրը ղեկավարվում էր *մուկտարի* կողմից, որը գավառային վարչակարգի ամենացածր պաշտոնն էր: St' u *Mordecai L.*, Governing the Holy Land: Public Administration in Ottoman Palestine, 1516-1918, University of Wisconsin-Milwaukee, United States, 2000, pp. 1-17 at 6.

⁴⁶St' u *Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին*, հ. Բ, էջ 216-218:

որպես փաստացի ինքնավար հակակշիռ ուժ կենտրոնական իշխանությունների նկատմամբ, այլև անհանդուրժող կեցվածք էին որդեգրել միմյանց հանդեպ: Ուստի, 16-18-րդ դդ. պատմաաշխարհագրական Միրիան դարձել էր տարածքային մեծ հավակնություններ ունեցող տեղական իշխանությունների հակամարտությունների թատերաբեմ, որտեղ շատ հաճախ անգամ օսմանյան բանակն էր անգոր:

Պատմաաշխարհագրական Միրիայի կառավարման այս առանձնահատուկ համակարգի արդյունքում տեղի հպատակ ժողովուրդների կարգավիճակն ու բարօրությունը մեծապես կախված էր տեղական իշխանությունների վարած քաղաքականությունից, որի անմիջական պատասխանատուները *փաշաներն* էին:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ «ՊՍՏՄԱՍՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՐԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ», բաղկացած է 2 ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Հայկական միլլեթը և հայ համայնքի հոգևոր-կրոնական կյանքը», ներկայացվում է Հայկական *միլլեթի* ստեղծման պատմությունը, պատճառներն ու նպատակները, *միլլեթի* շրջանակում կայսրության հայության, այդ թվում նաև՝ պատմաաշխարհագրական Միրիայի հայ համայնքի, ինչպես նաև Հայ եկեղեցու ունեցած իրավունքները և դրանց ազդեցությունը տեղի հայերի հոգևոր-կրոնական կյանքի զարգացման վրա:

Օսմանյան վարչական համակարգը բաղկացած էր երկու հիմնական բաժանումներից՝ տարածքային (պրովինցիաներ) և դավանական: Եվ քանի որ պետությունը ժողովրդին դասակարգում էր ոչ թե ըստ էթնոլեզվական, այլ կրոնական պատկանելության, հետևաբար, կայսրության ոչ մուսուլման բնակչությունը, բաժանված էր դավանական երեք համայնքների՝ *միլլեթների*՝ հույն-ուղղափառ, հայ-առաքելական և հրեական:

Միլլեթները ներհամայնքային կյանքում օրինական ինքնավարություն էին վայելում և ենթարկվում էին *միլլեթ քաշիին* (համայնքի առաջնորդին), այսինքն՝ յուրաքանչյուրն իր կրոնական համայնքի պատրիարքին կամ բաբիին: Հոգևոր համայնքը քաղաքական կառուցվածք ուներ և ոչ մուսուլման համայնքի համար ինքնության աղբյուր էր⁴⁷:

Հայկական *միլլեթի* կազմավորման սկիզբը համարվում է 1461 թ., այսինքն՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության ստեղծման թվականը, երբ Սուլթան Մեհմեդ II-ը (1444-1446, 1451-1481 թթ.), Կ. Պոլիս հրավիրելով Բուրսայի Հովակիմ

⁴⁷Öztürk F., Öztürk F., The Ottoman Millet System, p. 73,

www.journals.istanbul.edu.tr/iugaad/article/download/5000063916/5000059858/23.08.2015/.

եպիսկոպոսին, նրան շնորհել է պատրիարքի տիտղոս և կայսրության հայերի վրա հոգևոր ու քաղաքական իշխանություն⁴⁸:

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի իրավասությունը տարածվում էր նաև կայսրության միաբնակ բոլոր համայնքների վրա (ասորի հակոբեկյան, դպտի և էթովպական), որոնք, սակայն, ունեին իրենց ազգային հոգևոր առաջնորդները⁴⁹:

Երկրորդ ենթագլուխը՝ «Հայերի իրավական կարգավիճակն ըստ շարիաթական դատարանների արձանագրությունների», ամբողջությամբ շարադրված է Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող Հալեպի շարիաթական դատարանների վավերագիր արձանագրությունների (արաբ. سجات, հոգ. سجات, թուրք. sigil) և կամ նմատիպ այլ արձանագրությունների վերաբերյալ կատարված ուսումնասիրությունների հիման վրա: Ուստի, առկա նյութի շրջանակում համեմատական քննության է առնվել առհասարակ Օսմանյան կայսրության և մասնավորապես պատմաաշխարհագրական Սիրիայի մուսուլման – ոչ մուսուլման բնակչության իրավական կարգավիճակը, ոչ մուսուլմանների նկատմամբ խտրականության, այդ թվում նաև՝ արձանագրություններում հանդիպող «բնագրային խտրականության» երևույթները: Նշված վավերագրերը որպես պաշտոնական փաստաթղթեր, նաև հիմք դարձան տեղի հայ համայնքի ներհամայնքային կյանքի տարբեր իրադարձությունների լուսաբանման, և անգամ պատմական բացերի լրացման համար:

Մույն ենթագլխում, արդեն իսկ ուսումնասիրված վիճակագրական տվյալների հիման վրա, ներկայացվում են նաև Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններում ոչ մուսուլմանների՝ շարիաթական դատարաններ դիմելու դրդապատճառները: Խնդիրն այն է, որ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին շնորհված ներհամայնքային և քրիստոնյա միջհամայնքային գործերի կարգավորման իրավունքի շրջանակում գործել են նաև *Միլլեթ* դատարաններ: Սակայն, այդ հարցերի կարգավորման համար, որպես օսմանահպատակ, կայսրության ոչ մուսուլմաններն իրավունք ունեին ընտրելու նաև *շարիաթական* դատարանը (mahkama), որի դեպքում մուսուլման դատավորի՝ *կադիի*, վճիռները հիմնվում էին Իսլամական իրավունքի վրա: Որոշ դեպքերում էր միայն *շարիաթական* դատարան դիմելն անխուսափելի, օրինակ, եթե

⁴⁸Gündüz A., İstanbul'un Osmanlılar Tarafından Fethi, Türk- İslam ve Avrupa Açısından Önemi, Karadeniz Araştırmaları, Cilt: 5, Sayı: 17, Bahar 2008 (s.51-66), s. 61. Տե՛ս նաև **Sanjian A.**, նշվ. աշխ., էջ 32, **Միրունի Յ.**, Պոլիս եր դերը, «Էջմիածին», էջ 29:

⁴⁹Sanjian A., նշվ. աշխ., էջ 32-33, տե՛ս նաև **Ortaylı İ.**, նշվ. աշխ., էջ 396, The Cambridge History of Turkey, vol. 3, 1603- 1839, ed. by S. Faroqhi, Cambridge University Press, 2006, p. 273-274:

կողմերից մեկը մուսուլման էր կամ ներգրավված էր քրեական գործում կամ հայրը վերաբերվում էր հասարակական կարգի խախտմանը:

Այդուամենայնիվ, *շարիաթական* դատարանների արձանագրությունների ուսումնասիրությունը երևան է հանում մեծ թվով հպատակ ոչ մուսուլմանների հայցեր, որոնք, անգամ *Միլլեթ* դատարանին դիմելու այլընտրանքի դեպքում, իրենց խնդիրների լուծումը փնտրել են *շարիաթական* դատարաններում:

ԵՐԲՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ «ԱՅԼԱԳՆԱՎԱՆ ՀՊԱՏԱԿՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՏՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 16-18-ԲԴ ԴԴ.. ՀԱՅԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ԴԵՐԸ ՊԱՏՄԱՍՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՐԻԱՅԻ ՏՆՏԵՄԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ», սկսվում է ներածական մասով, որտեղ ընդհանրական ձևով ներկայացնում ենք 16-18-րդ դդ. պատմաաշխարհագրական Սիրիայի երեք *կալեթ*ներում ոչ մուսուլման հպատակների քանակական պատկերը, և առհասարակ կայսրության այլադավանների տեղն ու դերը Օսմանյան կայսրության սոցիալական կառավարման համակարգում:

Առաջին ենթագլխում՝ «Միջհամայնքային հարաբերությունները պատմաաշխարհագրական Սիրիայում և հայերի սոցիալական կարգավիճակը», համեմատական քննության մեթոդով ներկայացվում է պատմաաշխարհագրական Սիրիայում և Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններում 16-18-րդ դդ. հաստատված միջհամայնքային հարաբերությունները: Նշվում են նաև քրիստոնյաների համար սահմանված հարկատեսակները, սոցիալական կարգերը և դրանց պահպանման կանոնները, ըստ որոնց որոշվում էր նրանց տեղն ու դերը կայսրության տարաէթնիկ հասարակության մեջ: Առանձնակի ուսումնասիրության է արժանացել պատմաաշխարհագրական Սիրիայի հայերի դավանափոխության հավանականության, դրդապատճառների և հետևանքների հարցը:

Պատմաաշխարհագրական Սիրիայի քրիստոնյաները, որպես կայսրության *զիմմի* բնակչության բաղկացուցիչ մաս, պարտավոր էին հետևել *Շարիադ*ով, Օսմարի դաշինիքով, ինչպես նաև օսմանյան կանոնադրությամբ սահմանված ընդհանուր օրենքներին և կանոններին: Այնուամենայնիվ, դրանք պատմաաշխարհագրական Սիրիայում կիրառվում էին մասնակի վերապահումներով, ինչը պայմանավորված էր տեղի վարչական կառավարման առանձնահատկություններով (տե՛ս 1.2):

Այդպիսով, համեմատաբար բարենպաստ կարգավիճակում գտնվող պատմաաշխարհագրական Սիրիայի հայերի շրջանում դավանափոխության դեպքերը բավական նվազ էին, թեև ոչ բոլորովին բացառված:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Հայերի դերը պատմաաշխարհագրական Սիրիայի տնտեսական և մշակութային կյանքում», ներկայացվում է պատմաաշխարհագրական Սիրիայի տնտեսական և մշակութային կյանքում

ուսյալի կարգավիճակում գտնվող հայերի ունեցած ձեռքբերումները, նրանց դերն ու նշանակությունը, ինչպես նաև նրանց նպաստը տեղի համայնքի պահպանման և զարգացման գործում:

Ըստ այդմ՝ նշվում է, որ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաներն ու հրեաները հանդուրժելի էին իշխանությունների կողմից ոչ միայն որպես «Գրքի ժողովուրդ», այլև շնորհիվ օսմանյան տնտեսության զարգացման գործում ունեցած իրենց մեծ նպաստի: Չնայած մուսուլմանների՝ նրանց նկատմամբ ունեցած իրավական և բարոյական մեծ առավելության, կայսրության քրիստոնյաները և մասնավորապես պատմաաշխարհագրական Սիրիայի հայերը կարողացան ոչ միայն ներգրավվել տնտեսության տարբեր ոլորտներում, այլ նաև զբաղեցնել նշանակալի, երբեմն նաև առաջատար դիրքեր:

16-18-րդ դդ. պատմաաշխարհագրական Սիրիայի մեծ և կենսունակ որոշ քաղաքներ կարողացան դիմակայել նաև կայսրությունում տիրող համատարած տգիտության մարտահրավերին և գոնե իրենց համայնքի ներսում ապահովել կրթությունը և արվեստի որոշ բնագավառների իմացությունն ու կիրառումը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: Ատենախոսության թեմայի ուսումնասիրությունը հանգեցնում է մասնավորապես հետևյալ եզրակացությունների.

1. 16-րդ դարի վերջից Օսմանյան կայսրության թուլացումն իր անմիջական անդրադարձն ունեցավ վարչատարածքային կառավարման համակարգի վրա: Կայսրության կառավարման անարդյունավետությունը հանգեցրեց ներքին երկպառակությունների, սուլթաններն աստիճանաբար կորցրին իրենց վերահսկողությունը պատմաաշխարհագրական Սիրիայի տարածքում, ինչի հետևանքով առանձին վարչական միավորներ դե ֆակտո դարձան ինքնավար: Իսկ տեղի հպատակ ժողովուրդների ճակատագիրը փաստացի հանձնվեց տեղական իշխանությունների քմահաճույքին:

2. 16-18-րդ դդ. ընթացքում օսմանյան իշխանությունների քաղաքականությունը կայսրության հայության նկատմամբ հիմնված էր ոչ թե ազգային, այլ դավանական սկզբունքների վրա:

3. Միլլեթների կազմավորմամբ օսմանյան իշխանությունները՝ ա. դուրացնում էին տարբալեթնիկ և բազմադավան հպատակների կառավարումը, քանի որ այդպիսով յուրաքանչյուր էթնոդավանական խումբ իշխանությունների առաջ ներկայանում էր որպես մեկ ամբողջություն, որի անմիջական միջնորդը, պատասխանատուն և երաշխավորը Բարձր Դռան առաջ միլլեթ բաշին էր:

բ. Միլլեթ համակարգի գործունեությունն օսմանյան իշխանությունների համար նաև ոչ մուսուլման հպատակների սահմանափակ իրավունքները

վերահսկելու և նրանց նկատմամբ կիրառվող խտրականությունները քողարկելու լավագույն միջոցն էր:

գ. Հայոց պատրիարքի՝ որպես միլլեթի հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդի ընտրությունը նպատակ էր հետապնդում կորել-գատելու օսմանահպատակ տվյալ էթնոկրոնական խումբը իր մյուս հատվածից (կամ հատվածներից) և սահմանափակելու այդ երկու հատվածները միավորող համազգային հոգևոր առաջնորդի ազդեցությունը կայսրության հպատակների վրա: Այդպիսով օսմանյան իշխանությունները նվազեցնում էին նաև համազգային միավորման և ազգային-ազատագրական պայքարների առաջացման ռիսկերը:

4. Օսմանյան հասարակական, վարչական և կրոնական համակարգերի որևէ մարմնին վերաբերող անգամ չնչին հայցերը գտնվել են շարիաթական դատարանների իրավասության ներքո, ինչն էլ կասկածի տակ է դնում միլլեթ համակարգի մաս կազմող Միլլեթ դատարանների գործունեությունն ու գոյությունն առհասարակ: Մակայն,

ա. կարելի է պնդել, որ պատրիարքի ենթակայության ներքո գործող մի մարմին, այնուամենայնիվ, իրավունք է ունեցել կայացնելու նեղ ներհամայնքային կյանքին վերաբերող որոշումներ՝ ամուսնության, ծնունդի, կնուսքի, թաղման վկայականներ տալու, ընտանեկան կամ ներհամայնքային մանր վեճեր լուծելու և այլն:

բ. Միլլեթ համակարգի շրջանակում նախատեսված այդ թերի կամ մասնակի ինքնավար մարմինը (կամ նույն Միլլեթ դատարանը, որի գոյության մասին նշում են որոշ հեղինակներ) նույնպես մաս էր կազմում օսմանյան վարչահամակարգի, որի միջոցով վերահսկվում էին անգամ նեղ ներհամայնքային հայցերն ու վճիռները:

գ. Օսմանյան կայսրության ոչ մուսուլմանների՝ իրենց հայցերը (նույնիսկ Միլլեթ դատարանին իրավասու հայցերը) շարիաթական դատարաններում բավարարելու նախընտրությունը պայմանավորված էր հիմնականում այն հանգամանքով, որ տվյալ երկրում գործող գերակա, «անքննելի», «անվիճարկելի» օրենքին ապավինելով, որպես քաղաքացի նրանք իրենց առավել պաշտպանված էին զգում, քան Միլլեթ դատարաններին դիմելու պարագայում, որի արձակած որոշումներն ամեն ինչ կարող էին վիճարկվել և վերանայվել օսմանյան իշխանությունների կողմից:

5. Պատմաաշխարհագրական Սիրիայի բնակչության, այդ թվում նաև հայության զարգացումն ընթանում էր տեղի ինքնավար իշխանությունների վարած քաղաքականությանն զուգընթաց: Ուստի,

ա. Տեղական վարչահամակարգի կողմից ոչ մուսուլմաններին ընձեռնված որոշակի ազատությունների և տնտեսական բարենպաստ պայմանների արդյունքում 16-18-րդ դդ. պատմաաշխարհագրական Սիրիայի հայության

համեմատական աճ է երևում և ազգային, մշակութային արժեքների պահպանության բարձր մակարդակ:

բ. Ազգային և կրոնական համայնքների համեմատական ազատ ինքնադր-ստորմանը նպաստում էին նաև օտարերկրյա պաշտոնյաների մշտական ներկայությունը պատմաաշխարհագրական Սիրիայի մի շարք քաղաքներում, նրանց ազդեցությունը տեղի պետական կառավարման մարմինների գործունեության և հասարակության կենսաձևի վրա, ինչպես նաև տեղի հայ արխատկրատիայի դերն ու կշիռը Սիրիայի քաղաքների զարգացման և կառավարման գործում:

6. Չնայած *գիսմի* կարգավիճակին՝ պատմաաշխարհագրական Սիրիայի հայերը, Արևմուտքի հետ կրոնական և մշակութային սերտ կապերի, լեզվական իմացության և ինքնակրթության շնորհիվ, հաղթահարելով համընդհանուր անհավասարությունը, խտրականություններն ու արգելքները, կարողացան հասնել նշանակալի ձեռքբերումների, զբաղեցնել տնտեսական էլիտայի կարգավիճակ պատմաաշխարհագրական Սիրիայի և ողջ Օսմանյան կայսրության մասշտաբով:

Ստենախոսության թեմայով հրատարակվել են՝

1. Մակարյան Վ., Ալի իբն Աբու Թալիբի՝ քրիստոնյաներին տրված երաշխավորագիրը,-Լևոն Խաչիկյան, 90, Նյութեր Մատենադարանի հիմնադիր տնօրենի ծննդյան իննսունամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի, «Նաիրի», Երևան, 2010, էջ 170-173:

2. Մակարյան Վ., Խեչո Ս., Շարիա դատարանների արձանագրությունները հալեպահայության կարգավիճակի վերաբերյալ (17-19-րդ դդ.) (ըստ Մաշտոցյան Մատենադարանի արաբերեն վավերագրերի տվյալների), Բանբեր Մատենադարանի, № 23, «Նաիրի», Երևան, 2016, էջ 194-208:

3. Մակարյան Վ., Կիլիկիոյ Ազարիայ Կարկառեցու հակաթոռութեան թուականը (ԺԷ.-ԺԸ. դդ.) (ըստ Հալեպի Շարիա դատարանի արաբերեն արձանագրութեան), Հայկազեան հայագիտական հանդես, Բեյրութ, 2017, էջ 465-472:

4. Մակարյան Վ., Հայ կինը օսմանյան Սիրիայում (XVI-XIX դդ.), «Հայագիտության հարցեր» հանդես, 1(13), ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2018, էջ 24-38:

5. Մակարյան Վ., Հայկական միլլեթի կազմավորումը և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքների իրավասությունները (ԺԵ.-ԺԹ. դդ.), Էջմիածին, օգոստոս, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 111-132:

6. Մակարյան Վ., Պատմական Սիրիայի կրոնական համայնքների կարգավիճակը և միջհամայնքային հարաբերությունները (XVI-XVIII դդ.), Բանբեր Մատենադարանի, հ. 25, «Նաիրի», Երևան, 2018, էջ 268-276:

7. Մակարյան Վ., Օսմանյան իշխանությունների քաղաքականությունը Սիրիայում և տեղի հայերը (XVI-XVIII դդ.), Հայաստանը և Արաբական աշխարհը. Պատմություն և արդի խնդիրներ (Երիտասարդական միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու), Պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2014, էջ 104-114:

8. Makaryan V., On the Date of Alternative Catholicos Azaria Karkaretsi of Cilicia (17th -18th) (According to the Arabic Inscription of the Aleppo Sharia Court's Document), Reveiw of Armenian Studies, № 2, 2018, Yerevan, Printing House of the "Gitutuyr" Publishing of the NAS RA, pp. 13-21.

ВЕНЕРА РАДИКОВНА МАКАРЯН

АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СИРИИ
В XVI-XVIII ВВ.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук
по специальности 07.00.02 «Всемирная история, международные отношения».

Защита состоится 17-го мая 2019 года в 15:00, на заседании
специализированного совета 006 «Всемирная история» действующего при
Институте востоковедения Национальной Академии Наук РА (0019, Ереван, пр.
Маршала Баграмяна 24/4).

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена изучению истории армянской общины историко-географической Сирии, статуса местных армян в контексте политики, проводимой по отношению к армянам в Османской империи.

Основная цель работы – изучение социально-экономического и правового статуса армян историко-географической Сирии. Для составления цельной картины проведен сравнительный анализ положения всех иноверных поданных Османской империи.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, с соответствующими подзаголовками, выводов и списка использованной литературы. В введении представлена актуальность темы, цель и задачи исследования, его хронологические рамки, методологическая основа, научная новизна, источники и обзор литературы.

В первой главе *«Административно-территориальное деление историко-географической Сирии, её система управления и армянская община в османский период (XVI-XVIII вв.)»*, представлены основные этапы эмиграции армян в историко-географическую Сирию, в результате которых образовались местные армянские общины доосманского периода. В контексте османской административно-территориальной системы управления выделяются структура и особенности управления историко-географической Сирией и отмечается влияние этих особенностей на местное мусульманское и немусульманское население, в том числе и на статус армянской общины.

Во второй главе *«Правовой статус армян историко-географической Сирии»* представлены история, причины и цели создания армянского «миллета» (этно-религиозной общины), в рамках «миллета» права османских армян, в том числе и

армянской общины историко-географической Сирии, а также Армянской церкви, и их влияние на развитие духовно-религиозной жизни местных армян.

В этой главе представлен сравнительный анализ правового статуса мусульманского и немусульманского населения Османской империи в целом и историко-географической Сирии в частности. Также приведены примеры дискриминации по отношению к немусульманскому населению, в том числе и встречающейся в записях «текстуальной дискриминации» (например, преднамеренное искажение правописания собственных имен, и т.д.).

Третья глава *«Статус иноверных поданных в Османской империи в XVI-XVIII вв.; социальный статус и роль армян в экономической и культурной жизни историко-географической Сирии»*. Она начинается вводной частью, в которой в общей форме представлена численность немусульманских поданных в трёх «эялетах» (административных единицах) историко-географической Сирии в XVI-XVIII вв., а также их место и роль в системе социального управления Османской империей.

Далее представлен сравнительный анализ межобщинных отношений, установившихся в историко-географической Сирии и в других областях Османской империи в XVI-XVIII вв., подробно описаны разновидности налогов, установленных для христиан, социальные порядки и правила их соблюдения. Особое внимание уделено вопросу вероотступничества, его причин и последствий.

В этой главе представлены также достижения армян, имеющих статус «райа» (подданного народа), в экономической и культурной жизни историко-географической Сирии, их роль и вклад в сохранение и развитие местной общины.

В последней части диссертации приводятся основные выводы, итоги и заключения диссертации.

VENERA RADIK MAKARYAN

THE ARMENIAN COMMUNITY OF HISTORICAL-GEOGRAPHICAL SYRIA IN 16th – 18th CENTURIES

The defense of the dissertation will take place at 15:00, on 17th of May, 2019, at the meeting of the Specialized Council 006 “World History” at the Institute of Oriental Studies of NAS RA. Address: Yerevan, 0019, Marshal Baghramyan ave, 24/4. The dissertation is submitted for the pursuing of the Scientific Degree of the Doctor of Philosophy in the Field of “World History, International Relations” 07.00.02.

SUMMARY

The dissertation is devoted to the study of the history of the Armenian community of historical-geographical Syria, the status of local Armenians in the context of the policy pursued towards the Armenians in the Ottoman Empire.

The main purpose of the research is to study the socio-economic and legal status of Armenians of historical-geographical Syria. In order to compile a complete picture of the abovementioned issues, a comparative analysis of the status of all subjected peoples of different confessions of the Ottoman Empire was implemented.

The dissertation consists of the introduction, three chapters with their subtitles, conclusions and bibliography.

The introduction presents the relevance of the topic, its purpose and problems, the chronological frames of the research, its methodological basis, scientific novelty, sources and literature review.

The first chapter, entitled *Administrative-Territorial Division, Governance System of Historical-Geographical Syria and the Armenian Community in the Ottoman Period (16th – 18th centuries)*, presents the main phases of the emigration of Armenians to historical-geographical Syria at different periods, which led to the formation of the local Armenian communities of the pre-Ottoman period. In the context of the Ottoman governance system, the structure and specific aspects of the administration of historical-geographical Syria are highlighted and the influence of these features on the local Muslim and non-Muslim population including the status of the Armenian community is emphasized.

The second chapter, entitled *The Legal Status of the Armenians of Historical-Geographical Syria*, presents the history, causes and goals of creating the Armenian “millet” (ethno-religious community), the rights of the Ottoman Armenians within

the framework of the “millet”, including the both Armenian community of historical-geographical Syria and the Armenian Church, and their influence on the development of the spiritual and religious life of local Armenians.

In the chapter a comparative study of the legal status of the Muslim and non-Muslim population of the Ottoman Empire in general and in the historical-geographical Syria in particular was conducted. The cases of discrimination against the non-Muslim population such as the phenomena of “textual discrimination” were studied

The third chapter, entitled *The Status of the Ottoman Empire’s Subjected People of Different Confessions in the 16th -18th Centuries; the Social Status and Role of Armenians in the Economic and Cultural Life of Historical-Geographical Syria*, devoted to the study of non-Muslim peoples in the three “eyalets” (administrative unities) of the historical-geographical Syria in the 16th -18th centuries, their place and role in the social and economic system, inter-communal relations established between the communities. The types of taxes established for Christians, the social order and the rules for their observance were presented. Particular attention is paid to the issue of apostasy, its causes and consequences.

The chapter also presents the achievements of Armenians holding the status of “raya” (subject people) in the economic and cultural spheres of historical- geographical Syria, their role and importance, as well as their contribution to the preservation and development of the local community.

In conclusions of the dissertation are contained in the last section.